

İslam Dünyasında Vakıflar

Prof. Dr. Murat Çizakça

İngilizce orijinalinden Türkçeye tercüme eden: Dr. Elif Süreyya Genç

İSLAM DÜNYASINDA VAKIFLAR

Prof. Dr. Murat Çizakça

Birinci Basım: Nisan 2017

ISBN: 978-605-66970-4-3

Tercüme: Elif Süreyya Genç
Redaksiyon/Dizgi: Berkay Çetin
Kapak Tasarımı: Gökhan Akten
Baskı: Dizgi Ofset Matbaacılık
Fevzi Çakmak Mah. Matbaacılar
Sitesi 10451 Sok. No: 4 Karatay /
KONYA

Yayın Hakları: Tüm hakları KTO
Karatay Üniversitesi Yayıncılık ve
Yapımcılık İktisadi İşletmesine aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak
gösterilerek kısmen kullanılabilir.
Yayıncı Sertifika No: 34571
Adres: Akabe Mah. Alaaddin Kap
Cad. No: 130 Karatay / KONYA
Mail: karyay@karatay.edu.tr
Tel: 444 1251

Bu kitabın orijinali: *A History of Philanthropic Foundations: Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi tarafından 2000 yılında yayımlanmıştı.¹ Elinizdeki bu Türkçe kitap basit bir çeviri olmayıp, 2000 yılından günümüze İslam dünyasında vakıf sektöründe oluşagelen son gelişmeleri de mümkün olduğunca içermektedir. Türkiye, İran, Mısır ve Malezya'daki son on beş yılın gelişmelerinin yanı sıra, İslam Kalkınma Bankası ile Kuveyt Kamu Vakfı'nın (*Q Kuwait Awqaf Public Foundation*) birlikte hazırlamış oldukları ve tüm İslam dünyasına teklif ettikleri yeni vakıflar kanununun tarafsız bir eleştirisinin de sunulduğu bu kitaba yeni bir çalışma olarak bakılabilir.

¹ Kitabın İngilizce orijinali Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, Boğaziçi Üniversitesi Kuzey Kampüs ETA B Blok K.4, Etiler, İstanbul adresinden temin edilebilir. bupress@buvak.org.tr
<http://bupress.buvak.org.tr>. Tel: (90) 212 359 7047 Fax: (90) 212 287 31 02

İÇİNDEKİLER

Teşekkür.....	6
Tabloların Listesi.....	10
Birinci Bölüm: İktisadi Boyut ve Kökenler.....	11
I. Giriş.....	11
II. İktisadi Boyut.....	11
III. Kökenler.....	14
IV. Teori ve Osmanlı Uygulaması.....	17
V. Vakıfların Diğer Ülkeler Üzerindeki Etkileri.....	20
İkinci Bölüm: Sistemin İşleyişi ve Yasal Problemler.....	27
I. Kurucular.....	27
II. Mürtezika ve Aile Vakfı Tartışması.....	32
III. Mütevelliler.....	35
IV. Vakfın Kuruluş Sermayesi (<i>Corpus</i>).....	36
Üçüncü Bölüm: İslam Dünyasında Para Vakıfları.....	37
I. Yasal Meseleler.....	37
1. Giriş.....	37
2. Hanefi Mezhebi'nin Menkullerin Vakfına (Para Vakıfları) Yönelik Yaklaşımı.....	38
3. Şafii Yaklaşımı.....	47
4. Maliki Yaklaşımı.....	48
5. Hanbeli Yaklaşımı.....	48
6. Şii Yaklaşımı.....	49
II. Tarihte ve Günümüzde Para Vakıfları.....	51
1. Giriş.....	51
2. Osmanlı Ekonomisinde Para Vakıfları.....	51
3. Osmanlı Para Vakıfları'nın Gerilemesi.....	59
4. Suriye'de Para Vakıfları.....	63
5. Mısır'da Para Vakıfları.....	65
6. Orta Asya'da Para Vakıfları.....	67
7. Hindistan'da Para Vakıfları.....	68
8. Malezya ve Singapur'da Para Vakıfları.....	71
Dördüncü Bölüm: Vakıf Sisteminin Merkezleştirilmesi.....	75
I. Giriş.....	75
II. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de Merkezleştirme.....	81

1. Türkiye Cumhuriyeti.....	88
2. Türkiye’de Vakıfların Hayatta Kalışı ve Yeniden Doğuşu.....	91
III. Mısır.....	117
1. Memluklar Döneminde Mısır Vakıflar.....	117
2. Osmanlı Yönetiminde Mısır Vakıfları.....	119
3. Geç Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet’te Krizler.....	124
IV. Sudan.....	133
V. Fas.....	142
VI. İran.....	146
VII. Hindistan.....	170
1. Giriş.....	170
2. Yasal Meseleler.....	173
3. <i>Merkezî Vakıf Kanunu</i> , 1954.....	182
4. Hindistan’da Vakıfların Vergilendirilmesi.....	188
5. 1995 Vakıf Yasası.....	196
VIII. Pakistan ve Bangladeş’te Vakıflar.....	200
IX. Malezya ve Singapur’da Vakıflar.....	207
1. Giriş.....	207
2. Yasal Meseleler.....	208
3. Malezya’da Vakıf İdaresi.....	215
4. Malezya’da Ortaya Çıkan Bazı Yeni Eğilimler (<i>Sukuk</i> ve Vakıf).....	224
5. Singapur’da Vakıf Yönetimi.....	226
X. Filipinler’de Vakıflar.....	228
XI. İslam Kalkınma Bankası ve Kuveyt Kamu Vakfı’nın (<i>Qwait Awqaf Public Foundation- QAPF</i>) Yeni Kanun Tekliflerinin İncelenmesi.....	231
XII. Sonuç.....	238
Kaynaklar.....	241

TEŞEKKÜR

Bu kitabın ön çalışmaları Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerinde tesadüfen keşfettiğim Para Vakıfları Teftiş Kayıtları verilerinin analizi ile başladı. Toplam 1.800 vakfın tüm detaylarını bilgisayara giren Fehmi Yılmaz'a teşekkür ederim.

Kitap, Boğaziçi Üniversitesi'nin verdiği araştırma izni* sırasında yazılmıştır. Boğaziçi Üniversitesi'ndeki meslektaşlarıma bana bu değerli fırsatı verdikleri için şükran borçluyum.

İzminin ilk yarısını Malezya, Kuala Lumpur'da *International Institute of Islamic Thought and Civilization*'de (ISTAC) (Uluslararası İslami Düşünce ve Medeniyet Enstitüsü) geçirdim. Bu ISTAC'ın Kurucu-Yöneticisi Profesör Dr. Syed Muhammed Naquib al-Attas'ın beni enstitüsüne ikinci davetiydi ve bu davetinden dolayı kendisine teşekkürlerimi sunuyorum. Esasında, birkaç yıl önce *A Comparative Evolution of Business Partnerships (İş Ortaklıklarının Mukayeseli Evrimi)* adlı bundan önceki kitabımın ilk taslağını yine aynı enstitüde ve hatta aynı odada tamamlamama imkân verdiği için Profesör al-Attas'a teşekkür etmek benim için âdeta gelenek hâline gelmiştir. Bu araştırma iznimde ISTAC'a vardığım gün hoş bir tesadüf sonucu postacı bu kitabımın bir nüshasını bana teslim etti. Bunu hayra yorarak daha büyük bir azimle şimdiki kitabım üzerinde çalışmaya başladım.

ISTAC'ın sunduğu her imkânı fazlasıyla değerlendirdim: Zengin kütüphanesinden çok faydalandım. Bu vesile ile Kütüphane Müdürü Hacı Ali Hacı Ahmet'e içten yardımlarından dolayı teşekkür etmek isterim. ISTAC'daki meslektaşlarım beni hep cesaretlendirdi ve desteklediler. Daimî destekleri ve yapıcı eleştirileri için Profesör Alparslan Açıkgenç, Profesör Wan Mohd Nor Wan Daud (ISTAC'ın Başkan Vekili), Profesör Teoman Duralı, Profesör Mehmet İpşirli, Profesör Bilal Kuşpınar ve Profesör Sabri Orman'a teşekkürü bir borç bilirim. İran İslam Cumhuriyeti'ndeki vakıflarla ilgili yürürlükteki yasalar hakkında bilgi edinmemde Profesör Ahmad Kazemi Moussavi'nin büyük yardımı olmuştur. Aynı bağlamda Kuala Lumpur'daki İran İslam Cumhuriyeti Kültür Ateşesi olan H. E. Ali Rıza

* Çevirmenin Notu (Ç.N.): (Sabbatical leave) üniversite öğretim üyelerine olağan işlerinden kurtulup gezi ve inceleme, araştırma yapabilmeleri için yedi yılda bir verilen, çoğunlukla bir yıllık ücretli izin.

Derdmend'e ve Tahran'da bulunan *Endowments and Charity Affairs Organisation*'ının (Vakıflar ve Hayır İşleri Teşkilatı) yetkililerine de teşekkür etmek istiyorum.

Kuala Lumpur'da ISTAC haricinde faydalandığım başka kaynaklar da oldu. Kraliyet Profesörü Ungku Abdul Aziz değerli vaktini ve bilgisini benimle paylaştı. Malezya Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Dr. Zeti Akhtar Aziz bana banka yöneticileri ile görüşme imkânı sağladı. Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nden Profesör Ahmet İbrahim, Malezya'daki vakıf yasasının mevcut durumu hakkındaki önemli çalışmasından faydalanmama imkân tanıdı. Yine aynı üniversitede Profesör olan ve Hindistan'daki vakıf sisteminin tarihi konusunda bir otorite sayılan Syed Khalid Rashid, değerli vaktini Hindistan vakıfları hakkında yazdığım bölümü okumak için ayırdı. Ayrıca, Yoksullukla Mücadele başlıklı seminerime katılan öğrencilerimin hazırladıkları çalışmalardan büyük ölçüde yararlandım. Bu genç bilim insanlarının hazırladığı çalışmaların bazıları o kadar özgün ve önemliydi ki bu kitapta bunlara atıfta bulunmakta tereddüt etmedim.

Paris'teki *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü)'nden Profesör Faruk Bilici dünyanın bir ucundan beni destekledi ve İstanbul Koç Üniversitesi'nden ablam Profesör Çiğdem Kağıtçıbaşı da, bana ünlü Vehbi Koç Vakfı ile ilgili önemli malzemeler gönderdi. Türkiye'ye döndükten sonra Rahmi Koç, Aydın Bolak, Turhan Esener ve Erdal Yıldırım ile Vehbi Koç Vakfı ve 1967 Kanunu'nun hazırlanışı hakkında görüşme fırsatım oldu. Hepsine müteşekkirim.

ISTAC'ın Genel Editörü Sharifah Shifa al-Attas'a, yardımcı editör Aida Melly Tan Mutalib'a ve Sylvia Jones'a taslağın tamamını okuyup yaptıkları sayısız düzeltmelerden dolayı teşekkür ederim. Her ne kadar bütün bu meslektaşlarıma şükran borçluysam da, her türlü eksiklik ve hatanın sorumluluğu tamamıyla bana aittir.

Kitabın İngilizce aslından dilimize tercümesini yapan Dr. Elif Süreyya Genç'e çok dikkatli ve başarılı çalışması nedeniyle müteşekkirim.

Son olarak eşim Kitty Çizakça'ya bütün taslağı okuyup yaptığı eleştiriler ve kızım Defne ile birlikte Kuala Lumpur'daki hayatımı paylaştığı için teşekkür ederim.

ISTAC'IN KURUCU MÜDÜRÜ,
ÖĞRETİM ÜYELERİ VE ÖĞRENCİLERİNE

ÇEVİRİ YAZI VE TELAFFUZ ÜZERİNE NOTLAR

Bütün yabancı kelimeler italikle yazılmıştır. Genelde çoğul olarak Arapça evkaf yerine vakıflar demeyi tercih ettiysem de tekrardan kaçınmak için ara sıra evkaf terimini de kullandığım oldu. Tercümelerin çoğunluğu, hatta Arapça ve Farsça kökenli kelimeler bile modern Türkçe imlasına göre yazılmıştır ancak özellikle kurum isimlerini hem Türkçeye tercüme hem de orijinal hâllerinde ifade etmeye çalıştım.

TABLULARIN LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye’de Vakıf Mülkleri

Tablo 2: Sudan’da Kamu Evkafı

Tablo 3: Sekiz Eyalette Sudan Evkafı

Tablo 4: Hindistan’daki Vakıf Sayısı

Tablo 5: Punjab Evkaf Dairesi’nin Toplam Reel Gelirlerindeki Artış

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ BOYUT VE KÖKENLER

I. Giriş

Hayır kurumları İslam dünyasında *vakıf* veya *habs* olarak bilinir. Daha ziyade Kuzey Afrika'da *habs*, İslam dünyasının geri kalanında ise küçük farklılıklarla *vakıf* terimi kullanılmaktadır. Vakıf kelimesi ve çoğulu evkaf, bir şeyin durmasına ve öylece kalmasına neden olmak anlamına gelen Arapça bir fiil kökü olan *vaqafadan* gelmektedir. Kelimenin ikinci bir anlamı hayır kurumudur.

Vakıf, nasıl tanımlanırsa tanımlansın bir özel mülkün, *corpus*, daimî süreyle hayır amacıyla bağışlandığı ve bundan sağlanan gelirin de bu amaç için harcandığı bir kurum olarak İslam medeniyetinin en büyük başarılarından biridir. Atlantik Okyanusu'ndan Pasifik'e kadar uzanan uçsuz bucaksız İslam dünyasının tümünde, muhteşem mimari yapıların yanı sıra toplum için hayati önem taşıyan pek çok hizmet, yüzyıllar boyunca bu sistem sayesinde finanse edilmiş ve sürdürülmüştür. Pek çok vakfin beş asırdan, hatta bazı vakıfların bin yıldan daha uzun bir süre ayakta kaldığı ifade edilmektedir (Crecelius, 1995: 260).

Bu etkileyici başarılarla rağmen vakıfların tarihi çok fırtınalı geçmiştir. Yüzyıllar boyunca bu kurumların kaderi, idaresi altında olduğu devletlerin kaderi ile yakından bağlantılı olmuştur. Bu sebepten vakıflar çok sert iniş ve çıkışlar yaşamıştır. Kuruluş ve büyüme dönemini çoğunlukla gerileme ve ihmal dönemi takip etmiş, ta ki yeni bir devlet doğup da yenilenme ve yükseliş dönemi tekrar başlayana kadar.

Ancak vakıflar, inişli çıkışlı uzun tarihinin hiçbir döneminde, 19. ve 20. yüzyıllarda uğradığı ölçüde kasıtlı ve evrensel bir imhaya maruz kalmamış ve bunun suçlusu olarak da tabiatıyla Batı emperyalizmi gösterilmiştir. Ama belki de en büyük yıkım büyük devletler tarafından sömürgeleştirilmiş bir bölgede değil, İslam dünyasının sömürgeleştirilmemiş ender ülkelerinden biri olan Türkiye'de gerçekleşmiştir. Bu çelişki diğer konularla birlikte kitabın daha sonraki bölümlerinde ele alınacaktır.

II. İktisadi Boyut

Bu kitap vakıf sisteminin iktisadi tarihi ile alakalı olmakla birlikte, bu sistemin modern İslam toplumları bakımından önemini de kısaca ortaya

koymak doğru olur. İktisatçılar, vakıf sistemine baktıklarında sağlık, eğitim, bayındırlık vb. sayısız önemli hizmetin tarih boyunca devlete çok mütevazı maliyetlerle gerçekleştirilmiş olmasına şaşıracaklardır.

Vakıf sistemi, şartlar aynı kaldığı takdirde (*ceteris paribus*), modern iktisatçıların çok önem verdikleri bir hedefe de büyük katkılar sağlayabilir. Şöyle ki, vakıf sistemi sayesinde, kamu harcamaları ve dolayısıyla bütçe açıkları da azalmış olacağı için, özel sektör yatırımlarını ve büyümeyi engelleyen en önemli faktör olarak faiz hadlerinin yükselmesine yol açan devletin borçlanma ihtiyacı da azalacaktır.

Varlıklı kişilerin gönüllü olarak yapacakları bağışlarla, vakıflar, sözü edilen bütün bu hizmetleri yerine getirebilir. Böylelikle şahıslar tarafından biriktirilmiş olan sermaye gönüllü olarak, o topluma gereken her türlü toplumsal hizmeti finanse etmek için tahsis edilmiş olur. Bu noktada vakfın çok önemli bir işlevi daha ortaya çıkmaktadır. Bu kurum kamu harcamalarını kısarak ve dolayısıyla faizleri düşürerek büyümenin yolunu açmakla kalmaz, ayrıca modern ekonominin bir başka önemli hedefi olan gelir dağılımının dengelenmesini de temin eder. Gelir dağılımında sağlanan bu denge, öncelikle gönüllü bağışlar ile gerçekleştirilmiş olacaktır. Bu süreçte vergilendirme kesinlikle ikincil bir öneme haizdir.

Vakıfların ülke ekonomisine başka etkileri de bulunmaktadır: Vergi yükü azalmış olacağı için tüketicilerin ve üreticilerin harcanabilir gelirleri de artmış olacaktır. Neticede, vergilerin azalmış olması toplam üretim hacmini arttırdığı gibi maliyetleri de düşürür. Tüketiciye yansıyan fiyatlar düşer ve enflasyonsuz büyümenin önü açılır (Wanniski, 1975: 49-50; *The Economist*, 20 Eylül 1997: 20).

Üstelik vakıf, birçok ekonomide çok sık görülen kamu hizmetlerinin arzındaki yetersizlik sorununu da kesin olarak çözer. Bu noktanın daha ayrıntılı olarak ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda her şeyden önce vakıfların sunduğu hizmetlerin tümünün kamu hizmeti olduğunu ve sunulan bütün bu hizmetlerin herkese açık olduğunu belirtmemiz gereklidir.²

² Nüfusunun yarısının gayri Müslim olduğu Malezya'da çeşitli konferanslarda devlet imkânlarıyla vakıf kurulması tartışılırken ilgililer gayri Müslimlerden alınacak vergilerle Müslümanlara hizmet götürülmesinin büyük sorunlar yaratacağını düşünüyorlardı. Bu yazar tarafından Osmanlı vakıflarının din, etnisite vb. gibi unsurlara bakılmaksızın herkese hizmet sağladığı hatırlatılınca, bu kişiler bu uygulamanın Malezya'daki sorunu çözeceği konusunda fikir birliğine varmışlardır.

Bilindiği gibi standart iktisat kuramı, kamu hizmetinden yararlananların, rasyonel bireyler olarak, bir bedel ödemediği yararlanma eğiliminde oldukları için (free-rider) bu hizmetlerin masraflarına katılmayacaklarını öngörmektedir. Sonuç olarak, rasyonel davranışın hüküm sürdüğü ekonomilerde kamu hizmetlerinin üretimi yetersiz kalacaktır (Bates, 1995: 30).

İslam dünyasına gelince, tam tersine kamu hizmetlerinin, vakıflar tarafından sunulduğu için, yaygın olarak temin edildiğine dair pek çok delil vardır. Bu nedenle kamu hizmetlerinin azlığından değil, aşırı bolluğundan söz etmek daha uygun olur. İslam ekonomisinde bunların azlığı değil aksine aşırı bolluğu temel bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada vurgulanmalıdır ki bu gözlem sadece geçmiş için değil her zaman için geçerlidir. Üstelik günümüz Müslümanlarının bağış yapma konusunda atalarından daha az istekli olduklarını varsaymamızı gerektirecek bir neden yoktur. Uygun koşullar altında günümüz Müslümanları da vakıf kurmakta ataları kadar istekli olduklarını kanıtlamışlardır.³

Vakıf sisteminin yukarıda söz edilen bütün toplumsal ve ekonomik katkıları sunabilmesi, vakfın akıllı ve ehil mütevelliler tarafından yönetilmesi hâlinde mümkündür. Tarih durumun maalesef her zaman böyle olmadığını gösteren kanıtlar sunmaktadır. Arşivlerde, vakıf görevlilerinin suiistimallerini gösteren belgeler de az değildir. Kısacası literatürde, *agency problem* olarak bilinen güvenilir görevli bulma sorunu, vakıf sistemi için de ciddi bir meseledir. Bu, vakıf sistemini tekrar canlandırmak isteyen günümüz iktisatçıları için en büyük problemlerden biridir.

Vakıf sistemi bir başka önemli ekonomik sorun olan istihdam sorununa da büyük ölçüde çözüm getirmektedir. Türkiye’de vakıf sisteminde çalışanların doğrudan devlet sektöründe çalışanlara oranı yüzyılın başında %8,23’ten, 1931’de %12,68’e artmış ve 1990’larda %0,76’ya düşmüştür. Sonuç olarak vakıf sisteminin Türkiye Cumhuriyeti’nde önemli bir istihdam alanı olmaktan çıktığı görülmektedir. Vakıf binalarında kendi hesabına perakendeci olarak çalışanlarla küçük ölçekli üreticilerin sayısı otuz bine varan mevcudu ve laik Türk Medeni Kanunu’na göre kurulan yeni vakıflarda çalışan on binlerce kişi bu orana dâhil olmamakla birlikte (Bilici, 1992 ve

³ Geçen yüzyılın sonlarında Türkiye’de yeni kurulan vakıfların sayısındaki büyük artış bunun kanıtıdır (ayrıntılar daha ileride anlatılacaktır) ancak şartlar kötüleşince artış hızı azalmaktadır.

1993) vakıf sisteminin istihdama katkısının önemli ölçüde azalmış olduğu açıktır. Bu durum Batı'daki durum ile büyük farklılık göstermektedir. Vakıfların benzeri olan kâr amacı gütmeyen örgütler Fransa'da, Almanya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1980 ve 1990 yılları arasında ortalama %13 oranında yeni istihdam yaratmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde kâr amacı gütmeyen örgütler toplam istihdamın %6,9'unu karşılamaktadır (Salamon ve Anheier, 1996: xviii).

Vakıf sisteminin istihdama katkısında görülen azalma, Türkiye'de 1967 Kanunu'ndan önce vakıf sistemindeki genel gerilemeyi yansıtmaktadır. Bu gerileme devletin siyasi kararının doğrudan bir sonucudur. Bu olağan dışı olguyu anlayabilmek için öncelikle devleti vakıf sistemine müdahale etmeye sevk eden faktörleri analiz etmemiz gerekir.

Bu konuya birkaç soru ile başlamak uygun olur:

- a. Devlet neden vakıf sistemini merkezîleştirme ve hatta onu imha etme ihtiyacı duydu? Bu soru eğer vakıflar gelecekte devletin gazabından korunmak istiyorlarsa büyük önem taşımaktadır.
- b. Devlet bile birtakım kurallara uymak zorunda olduğuna göre devletin müdahalesinin arkasındaki yasal gerekçeler nelerdir?
- c. Merkezîleştirme ve ardından gelen yıkım süreci doğrusal mı yoksa döngüsel miydi?

Bu sorular bizi ekonomi alanından tarih alanına götürmekte ve bu nedenle de kökenlere inmemiz gerekmektedir.

III. Kökenler

Hayır amaçlı kurumların İslamiyet'ten çok daha uzun bir geçmişe sahip olduğu malumdur. İslamiyet'in önceki uygarlıklardan etkilenmiş olması ihtimali de kuvvetlidir. Antik Mezopotamya'da, Yunan'da, Roma'da ve İslamiyet öncesi Araplarda bu tür kurumlar elbette bilinmekteydi (Laum, 1914; Rockwell, 1909; Rostowzew; Othman, 1982; Duncan – Jones, 1982). İslami vakıfların bu antik kurumlardan ne ölçüde etkilendiği ve hangi özelliklerinin İslamiyet'in kendi orijinal eseri olduğu henüz tam olarak çözülememiş bir meseledir. Roma kökenleri reddedilirken, diğerleri, özellikle Bizans ayrıca Mezopotamya, Sasani, Yahudi ve Budist etkilerin varlığı muhtemel addedilmiştir (Köprülü, 1942: 10-11; Coing, 1981: 272-274). Yapılan son araştırmalar daha kesin sonuçlar ortaya koymakta ve en muhtemel kaynak olarak Sasani hukukuna işaret etmektedir (Arjmand, 1998: 110-111). Burada gayet açık bir durumla karşı karşıyayız: Müslümanlar

birikimlerini insanlığın hizmetine bağışlama konusunda çok güçlü bir tesirin etkisi altında kaldılar ve bunu nasıl yapacaklarını da yaşadıkları bölgede hâkim olmuş önceki uygarlıklardan öğrendiler (Crecelius, 1995: 249).

Bu noktada okuyucular İslamiyet'in başka uygarlıklardan bilgi aktarma becerisi karşısında etkilenebilir. Muhtemelen bu kabiliyetin menşei Hz. Peygamber'in şu hadisidir:

“Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Allah'ın Resülü şöyle demiştir: Bilgi müminin kaybettiği malıdır, bulunduğu yerde onu alabilir zira bu onun hakkıdır.” (Tirmizî, 1992: 2687)

Kur'an-ı Kerim'de vakıf açıkça zikredilmemişse de servetin yeniden dağıtımı kavramı önemle vurgulanmaktadır (II: 215, 264, 270, 280). Üstelik İslamiyet'in birçok önemli şahsiyetinin mülklerini hayır amacıyla bağışladığını gösteren kesin kanıtlar bulunmaktadır. İslam dünyasında bu kurumun kaynağı muhtemelen Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği şu hadise dayanır:

“Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Allah'ın Resülü: ‘İnsan ölünce üçü hariç bütün amelleri sona erer: sadaka-i cariye, (insanlığa faydalı) ilim veya onun için dua edecek hayırlı bir evlat’ diye buyurmuştur” (Müslim, 1992: *bab3, hadis 14*).

Klasik kaynaklar geleneksel olarak bu hayırlı amellerin her birini ayrı ayrı incelemiştirler ama biz bu üçünü bir arada ele alacağız. Çünkü bu tür bir birleştirmenin İslam vakıflarının esasını teşkil ettiği ileri sürülebilir. Müslümanlar bu üç ameli de bir arada gerçekleştirecek bir kuruma muhtaçtılar. Vakıf bu kıstaslara tam uyan bir kurum olmuştur. Gerçekten de vakıf, kurucusu öldükten yıllarca hatta yüzyıllarca sonra dahi sadakanın devamını sağlar; ikinci olarak vakıf, insanlığa yıllarca faydalı olacak kalıcı eserler meydana getiren âlimlere mali destek sağlar ve onlara en başta destek sağlayan vakıf kurucusu da onlarla aynı sevabı paylaşırdı. Son olarak, vakfın kurucusu ölümünden sonra vakfı yönetmek üzere evladını vakfın mütevellisi olarak tayin edebilir ve bu sayede dürüst ve dikkatli bir yönetim garantilenmiş olduğu gibi evladı da bu vakıf sayesinde sefaletten kurtulmuş olduğu için ecdadına dua eder.

Müslümanlar, zikrettiğimiz hadisin telkini doğrultusunda başka medeniyetlerden tereddüt etmeden bilgi almaya teşvik edilmelerine rağmen bu sürecin o kadar kolay olmadığı da muhakkaktır. Çünkü herhangi bir kurum başka bir uygarlıktan aktarıldığında İslam'ın temel öğretilerine uygun hâle getirilmek üzere yeniden biçimlendirilmesi zorunluydu. Vakfın hukuki

çerçevesi ve yapısı konusunda büyük hukukçuların kanaatleri arasında büyük farklar vardır. İmam Şafi'nin kurumun bazı özelliklerine itirazları varken, Hanefiler arasında İmam Ebu Yusuf, hocalarından farklı düşünmüştür. Ayrıntılara girmeden denilebilir ki genel olarak İmam Şafi ve Ebu Yusuf'un vakıfların yaygınlaşmasını istedikleri ve dolayısıyla kolayca kurulmasına imkân verdikleri, buna karşılık diğer hukukçuların ise vakfi daha sınırlı tutmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Temel sorun İslam Miras Hukuku'ndan kaynaklanıyordu. Kurucu öldükten sonra vakfın yönetimini çocuklarından birine bırakabilirdi ve bu da fiilen en büyük erkek evlat olurdu; ancak bu durum İslam Hukuku'nda mirasın bütün vârislere paylaştırılmasını benimseyen temel ilkesine aykırı düşüyordu. Sonuç olarak hukukçuların çoğunluğu vakıfları onaylamakta güçlük çekmişlerdir.

Oysa Müslümanların bu kuruma ihtiyacı vardı; bunun nedenleri ileride açıklanacaktır. Neticede büyük hukukçular bu sebepten vakıf kurumuna rıza gösterdiler. Bu konudaki dönüm noktasını, Hac yolculuğu sırasında Ebu Yusuf'un bu kurumların ne kadar önemli olduklarını bizzat yaşayarak bunların kurulmasını kolaylaştıracak yeni hukuki kurallar getirmesi teşkil eder. Vakıf kurumu Hz. Peygamber'in vefatından sonra önemli ölçüde gelişmiş ve hukuki yapısı hicri ikinci yüzyılın ikinci yarısında tam olarak oluşturulmuştur (Köprülü, 1942: 4).

Bu noktada, kaynağı İslamiyet olmayan ve Kur'an-ı Kerim'de açıkça zikredilmeyen ve önemli hukukçuların birçoğunun başlarda karşı olduğu bir sistemin nasıl bu denli şevkle benimsenerek böylesine gelişmeye mazhar olduğunu açıklamamız gerekir. Tarihi ve iktisadi olmak üzere iki ayrı izah mümkündür. Önce ilkin ele alalım: Büyük İslam fetihleri İslam dünyasını çok büyük ölçüde zenginleştirerek bu kurumun ortaya çıkması için gereken iktisadi ön koşulları sağlamıştır. Ayrıca, iyilik yapma ve bağışta bulunma geleneğinin önemine Hz. Peygamber'in sünnetinde verilen önemi hatırlatmak gerekir. İslam, serveti bir imtihan aracı saydığına göre zengin Müslümanların ahrete hazırlanmak üzere iyilik yapmak istemeleri gayet tabiidir. Kur'an-ı Kerim'de açıkça bahsedilmemiş olmasına ve başlarda genellikle itiraz edilmesine rağmen bu tarihsel nedenlerden dolayı vakıf bu denli büyük bir şevkle benimsenmiştir.

Ancak hepsi bundan ibaret değildir. İktisat kuramı da vakfın neden gerekli olduğuna dair bir açıklama getirmektedir. Hatta bu kurama göre vakıf sisteminin ortaya çıkmasında zorlayıcı nedenler vardır. Yukarıda

gördüğümüz gibi, rasyonel davranış şartlarında, kamu hizmetlerinin üretimi daima gereğinden düşük kalır. Kamu hizmetlerinin meydana getirilmesi ile ilgili olan bu ikilem, pazar-dışı kurumların oluşturulması gereğini ortaya çıkarmaktadır.

IV. Teori ve Osmanlı Uygulaması

Bu noktada bahis konusu teorik yaklaşımın ne ölçüde Osmanlı uygulamasıyla uyum içerisinde olduğu aklı gelebilir. Şimdi bu konuya kısaca değineceğiz. Osmanlılar arasında vakıf sisteminin çok yaygın olduğu ve bu imparatorluğun İslam dünyası tarihi içerisinde en gelişmiş vakıf sistemine sahip olduğu konusunda araştırmacılar arasında fikir birliği vardır. Mehmet Genç en son çalışmasında bunun nedenlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.⁴ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıfların önemini anlayabilmek için önce bu imparatorlukta devlet adamlarının seçilip, yükselme ve emekliye sevk edilmelerini incelemek gerekir. Osmanlı'nın en önemli özelliklerinden birinin "meritokrasi" olduğu iyi bilinir. Özellikle Balkan köylerinden toplanan Hristiyan çocuklar devşirme sistemiyle eğitiliyor, sonra da kabiliyetleri ve çalışkanlıklarına göre tereddütsüz en yüksek mevkilere getiriliyorlardı. Görevlerinde başarılı olmaları şartıyla maaşları çok yüksek meblağlara ulaşabiliyordu. Bu kişilerin yüksek gelirlerini biriktirerek servetlerini çocuklarına devretmeleri, bunun sonucunda da, Batı'da olduğu gibi, bir aristokrasi oluşturabilmeleri mümkündü. Oysa, büyük ihtimalle, gerek Kur'an-ı Kerim'in toplumda büyük iktisadi farklılıklar istemeyen ayetlerinden⁵ esinlendiklerinden, gerekse tarihî tecrübeleri ışığında aristokrasinin feodalizme, dolayısıyla, zayıflamış bir merkezî idareye yol açtığını bildiklerinden, aristokrasi oluşumuna kesin karşı çıktıkları bilinmektedir. Nitekim gözden düşükleri veya emekli oldukları zaman devlet adamlarının servetleri ya müsadere ediliyor ya da ellerinde servetlerinin çok küçük bir kısmı bırakılıyordu. Mehmet Genç bunu "devletten sağlanan gelir neticede devlete dönmeli diye düşündükleri tahmin edilebilir" sözüyle ifade etmiştir.⁶ Bu tür sert gelir düşüşüne karşı devlet adamının elindeki tek korugan vakıftı. Zira sahih, yani kurallara uygun bir şekilde kurulmuş olan bir vakıf Allah'ın mülkü sayıldığından müsadere

⁴ Genç, "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi".

⁵ Kur'an 59:7 ve 100:5.

⁶ Genç, a.g.e.

edilemezdi. Mehmet Genç'in bu yaklaşımına, çok makul olsa da, Haim Gerber katılmamaktadır. Gerber, Edirne ile ilgili yapmış olduğu çalışmada müsadereyle vakıf kurmak arasında bir ilişki olmadığını saptamıştır. Bu konuya ilerde daha ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Bir vakıf, eğitim, sağlık, liman, yol, köprü gibi çok çeşitli hizmetleri yerine getirmek amacıyla kurulabilirdi. Devlet böylelikle bu hizmetleri kendisi yerine getireceğine özel şahıslara terk ediyor, üstelik yönetim sorumluluğundan da kurtuluyordu. Bunun önemini iyi anlamamız gerekir. Zira, üretim faktörlerini kontrol altında tutan Osmanlı Devleti'nin bir tür sosyalist düzen içinde olduğu hem Osmanlı iktisat tarihinin kurucusu rahmetli hocamız Ömer Lütfi Barkan hem de bu satırların yazarı tarafından daha önce belirtilmişti.⁷ Barkan, Osmanlı'yı "bir nevi harp sosyalizmi" olarak düşünmüş, bu satırların yazarı da "proto, quasi-socialist system", yani erken, sosyalizimsi sistem ifadesini kullanmıştır.⁸ Her iki yazarın da üzerinde durdukları görüş, Osmanlı ekonomisinin bir tür sosyalizm olduğudur. Burada vurgulanması gereken "bir tür" ifadesidir. Yani, söz konusu olan sistem her ne kadar sosyalizme benzese de 20.nci yüzyılda, örneğin, Sovyetler Birliği'nde görülen sosyalizmden farklıydı. Osmanlı'da uygulanan daha yumuşak bir sosyalizmdi -ki vakıf sisteminin önemi de burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır-. Gerçekten de Osmanlı eğer katı bir sosyalist sistem uygulamamış ise bu vakıf sistemi sayesinde olmuştur. Üretim faktörleri üzerinde ciddi bir kontrole sahip olan Osmanlı Devleti onları maaşlı memur ve işçilerle işleteceğine mümkün olduğunca özel şahıslara vakıflar yoluyla tevdi etmiştir. Vakıfların bu görevi layıkıyla yerine getirebilmesi için de onlara otonomi vermekten çekinmemiştir.⁹ Normalde bağımsız bir kurum olarak işlev gören vakıflar, ancak vakfın kendilerine gelir sağladığı *mürtezika* denilen kişiler tarafından yolsuzluk şüphesiyle şikâyet edildiklerinde ayrıntılı bir şekilde kadınlar tarafından kontrol ediliyorlardı.

Vakfın kurucusu açısından konuya bakıldığında, kurucu, vakıf sayesinde hem servetini korumuş oluyor, hem evlatlarına vakıftan maaş

⁷ Barkan, "Bazı Büyük Şehirlerde", s. 327.

⁸ Çizakça, "Ottoman Government", s. 262. Yazar, bu çalışmasında kullanmış olduğu "proto, pseudo-socialist" ifadesini daha sonraki çalışmalarında "proto, quasi-socialist" olarak değiştirmiştir.

⁹ Genç, a.g.e.

bağlayarak onların nesiller boyu geçimini temin etmiş oluyor, hem de dininin gereklerini yerine getirmiş oluyordu. Dahası, kurucu vakfın mütevellisi olarak en güvendiği çocuğunu da tayin edebilir böylelikle bir çeşit kendine özgü *primogeniture* da uygulamış olurdu.¹⁰

Yukarıdaki görüşlere daha geniş bir açıdan da bakabiliriz. Yirminci yüzyılda sosyalizmi katı bir şekilde uygulamaya çalışan Sovyetler Birliği aşağı yukarı 70 yıl sonra yıkılmıştır. Aynı çaba içerisindeki diğer büyük devlet, Çin Halk Cumhuriyeti de, politik sistemini değilse de ekonomik sistemini değiştirmiş ve aşağı yukarı 30 yıl süren bir denemeden sonra kapitalizme geçmiştir. Öte yandan 600 yıl süren bir Osmanlı sistemi söz konusudur. Kısacası, katı sosyalizm uygulamaları tarihin upuzun akışı içerisinde nispeten kısa sürede yok olurken Osmanlı'nın 600 sene yaşamasının ardındaki önemli sebeplerden biri uygulamış olduğu sosyalizmsi sistemin yumuşaklığıdır. Bu yumuşaklığı sağlayan en önemli kurum da vakıftır.

Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin vakıflara maddi destek sağlamış olduğunu belirtir. Ancak bu görüşün klasik Osmanlı dönemi için geçerli olduğunu, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren devletin giderek artan bir biçimde vakıflar aleyhinde davranmaya başladığını belirtelim. Bu konuya ileride ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Vakıflar tarafından inşa edilen dükkânlar, gene Mehmet Genç'e göre, yatırım harcamalarının %5-8'i arasındaki meblağlara kiraya veriliyordu. Esnafa müsaade edilen kâr oranı %10 ile sınırlandırılmış olduğundan, esnaf bu kiralari ödemekte sıkıntıya düşmemiş oluyordu. Oysa, hukuken yasaklanmış dahi olsa, ekonomideki geçerli faiz oranı %15-25 arasında olduğundan, esnaf piyasadan borç alarak kirasını ödemeye kalksa maliyeti bu yüksek oranlara çıkacaktı. Vakıf dükkânları sayesinde esnafın kira maliyetinin piyasadaki faiz oranının üçte bir nisbetinde bir bedele indirildiği ileri sürülmüştür (Genç, 2014). Keza, vakıflar ve onların finanse ettikleri imaretler sayesinde açlığın da büyük ölçüde önlenmiş olduğu hatırlanırsa (Murphey, 1988), vakıf sistemi sayesinde fakirliğin de büyük ölçüde ortadan kaldırılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Bu konuda Mehmet

¹⁰ *Primogeniture*, Batı Avrupa'da toprağın en büyük erkek evlada kalmasını, dolayısıyla, aile varlığının parçalanmasını önleyen sistemdir. Vakıf sistemindeyse kurucu vakfın yönetimini illaki en büyük erkek evlada değil, en kabiliyetli olduğunu düşündüğü çocuğuna bırakabilirdi.

Genç bize kesin kanıt sunmakta ve 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki dilencilerin sayısının Paris'tekilere nazaran çok daha az olduğunu belirtmektedir.¹¹ Bu durumun sebebi muhakkak ki İstanbul'da vakıfların fakirlerin en önemli ihtiyaçlarını karşılayabilmeleridir. Ancak bu durum İstanbul ile de sınırlı değildir. Nitekim İngiliz seyyah Urquhart da Rumeli'de aylarca seyahat ettiği hâlde tek bir dilenciye rastlamadığını ifade etmiştir (Djevad, 2013, s. 115).

Bu kuramsal yaklaşım vakıfların veya vakıf benzeri pazar-dışı kurumların evrenselliğini de izah eder. Nihayetinde, yukarıda da kısaca değinildiği gibi, bağış yapmak yalnız İslam dünyasında değil, aynı zamanda Batı ve diğer medeniyetlerde de mevcuttur (Salamon ve Anheier, 1997; Geremek, 1994; Coing, 1981; Crecelius, 1995). Bu bölümün geri kalan kısmında bu görüşe kanıt olarak İngiltere, İspanya ve Güney Afrika'dan üç örnek sunulacaktır.

V. Vakıfların Diğer Ülkeler Üzerindeki Etkileri

Kavimler Göçü döneminde eski uygarlıklar ile olan bütün bağlarını yitirmesi nedeniyle Orta Çağ Avrupa'sı, hayır kurumlarını ancak İslam vakıf sistemi sayesinde tanıyabilmiştir. Bu, İngiliz hayır kurumlarının (trust) kökeni üzerine bir araştırma başlatan Monica Gaudiosi tarafından ortaya konulmuştur (Gaudiosi, 1988). Gaudiosi, öncelikle İngiliz hayır kurumlarının kökeninin Roma veya Germen Hukuku'na dayandığını düşünen Avrupa ilim çevrelerinin görüşlerini irdeleyerek araştırmasına başlamıştır. Gaudiosi, hayır kurumlarının İngiltere'de Orta Çağ'da *use*[‡] olarak bilinen toprak tasarruf şeklinden kaynaklandığını iddia ederek bu görüşe karşı çıkmıştır.

Üstelik önce Roma *fideicommissum*'unu ele alan Gaudiosi, bu kurum ile İngiliz hayır kurumları arasında bir bağlantı olduğu görüşünün, bu iki kurum arasındaki benzerliğin sadece yüzeysel olduğuna ve ayrıca Roma aracı tamamen vasiyete bağlıyken erken İngiliz kullanım hakkının (*use*) nadiren vasiyet ile oluştuğuna dayanılarak daha 19. yüzyılda çürütüldüğünü bize hatırlatmaktadır.

Daha sonra Gaudiosi, İngiliz hayır kurumlarının kökeninin bir Germen kabilesi olan Salian Franklarının yasası olan *Lex Salica* denilen

¹¹ Genç, "Dilencilik".

[‡] Ç.N.: use: huk. Kullanma hakkı, intifa hakkı.

yasalarına bağlanabileceği görüşünü de reddetmiştir. Bu konuda Cattan da ona katılmaktadır. Buna müteakip, İngiliz hayır kurumlarının kaynağında İslam vakıflarının yer aldığı konusunda güçlü bir delil ileri sürülmüştür. Bu iddianın temel noktaları şunlardır:

- a. Mülkiyet ile tasarruf haklarının (usufruct**) birbirinden ayrılması yeni bir hukuki kavram değildir; vakfedilen mülke ait tasarruf hakkının, hayır amacına hizmet etmek üzere nesilden nesile süreklilik içinde intikal ettirilmesi, klasik İslam hukukçularının hicretin ilk üç asrı boyunca oluşturmuş olduğu bir kurumdur. Art arda gelen kuşaklara, tasarruf hakkını intikal ettiren böylesine karmaşık bir sistemin İslam'dan önce var olduğuna dair herhangi bir delil mevcut değildir (Cattan, 1955: 205).
- b. Hayır kurumlarının ortaya çıkışı Avrupa ile İslam dünyası arasındaki ilişkinin yoğunlaştığı döneme rastlamaktadır. Gerçekten de İngiltere'ye *use* tasarruf şeklinin benimsenmesini sağladığı düşünülen Fransisken Papazları, Orta Doğu'da çok faal olmuşlardır. Aziz Francis'in kendisi 1219 ve 1220 yıllarında İslam coğrafyasında yaşamıştır.
- c. Templar* veya Hospitaler§ tarikatlarının varlığından ötürü Kudüs, İngiltere ile İslam dünyası arasında önemli bir irtibat noktası olmuştur. Bu tarikatların on dördüncü yüzyıl İngiltere'sinde hukuki kurumların (Inns of Court*) gelişmesinde çok etkili oldukları bilindiğine göre bu hukuki kurumların İslam dünyasından İngiltere'ye intikal etmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Hatta yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, hukuki kurumların aktarılmasının

** Ç.N.: usufruct: Roma hukukunda başkasının malını sahibiyymiş gibi kullanma hakkı.

* Ç.N.: 1118 civarında Kudüs'te Haçlılar tarafından kurulan ve 1312'de kapatılan dinî askerî tarikat ve bunun bir üyesi.

§ Ç.N.: İlk Haçlı seferi (1096-1099) sırasında ortaya çıkan ve adını Kudüs'teki bir hastaneden alan dinî askerî tarikat ve bunun bir üyesi. Hasta ve yaralıların bakımı ile uğraşan dinî tarikat üyesi.

* Ç.N.: Inns of Court, Londra'da İngiliz barosuna aday belirleme yetkisine sahip gönüllü dört hukuk cemiyeti (Lincoln's Inn, Inner Temple, Middle Temple ve Gray's Inn).

- Inns of Court ile sınırlı kalmadığını ve şirket hukukunun büyük bölümünün de Müslümanlardan alındığını ortaya koymaktadır (Çizakça, 1996). Sonuç olarak, vakıfların aktarılması için gerekli bütün şartlar yani irtibat, aktarılacak kurumun işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi vs. mevcuttu.
- d. Daha da önemlisi, İslam vakıfları ile İngiliz hayır kurumları arasındaki benzerlik çarpıcıdır. Her iki sistemde de mülkiyet hakkı mahfuz olmak üzere tasarruf hakkı belirli fertlerin lehine veya genel bir hayır amacına tahsis edilir. Vakfın mal varlığı devredilemez; kaydı hayat şartı ile istifade edecek nesilleri vakfın kurucusu, miras kanununa veya mirasçıların haklarına bağlı kalmadan kendi iradesi ile belirler ve bunun sürekliliğini de art arda tayin edilecek olan mütevelliler sağlar.
- e. Öte yandan iki sistem arasında çok önemli bir farkın olduğu da iddia edilmiştir: İngiliz sisteminde mütevellinin (trustee) hayır kurumunun (trust) maliki olduğu kabul edilmekteyken, İslam vakıf sisteminde *mütevellinin* vakfın maliki olduğu kabul edilmez. Ancak, gerçekte, müteveli nasıl vakfın sahibi değilse İngiliz sisteminde de hayır kurumunun esas sahibi değildir. Her iki görevlinin esas işlevi kendi menfaatleri için değil, hayır kurumunun veya vakfın belirlediği vârisler adına vakfın mal varlığını yönetmektir.
- f. Bir diğer iddia da süre ile ilgilidir: İslamiyet'te vakfın ebedî olması gerekmektedir; hâlbuki İngiliz sisteminde, yoksullar için kurulanlar hariç hayır kurumları daimî olamaz. Ancak hatırlamak gerekir ki, İngiltere'de hayır kurumları "*the rule against perpetuities*" benimseninceye kadar ebedî olabiliyorlardı.
- g. İngiliz hayır kurumu herhangi yasal bir amaç için kurulabilir, ancak İslamiyet'te vakfın hayır işine adanmış olması gerekir. Hayırseverlik aile vakıfları da dâhil olmak üzere bütün vakıflar için olmazsa olmaz tek koşuldur (Cattan, 1955: 212). Cattan'ın özellikle vurguladığı bu farklılık realitede biraz yumuşatılmıştır. Osmanlı belgelerinde çok çeşitli amaçlar için kurulmuş pek çok vakıf vardır ve aralarında sırf hayır amacıyla kurulmuş olduğu söylenemeyecek olanları da mevcuttur.

Yukarıda verilen bilgiler, İslam vakıflarının İngiliz hayır kurumlarına kaynaklık ettiğini kanıtlamaya yetecek önemli ve ikna edici deliller

sunmakla birlikte, iki sistem arasında bazı uygulamalarda birtakım ince farklılıkların bulunduğu da kabul edilmektedir. Bu uygulamalar ile ilgili farklılıklar daha önce Jones (1980) ve Hodgson (1968) tarafından yeterince açıklanmıştır.

Hristiyan ve Müslüman vakıfları arasında bazı âdetler bakımından farklılıkların olduğunu kabul etmek önemli olmakla birlikte okuyucu bu farklılıkları çok büyütüp Gaudiosi, Verbit ve Cattan'ın ileri sürdükleri delilleri yok saymaya kadar gitmemelidir. Bu üç yazarın İslami vakıf sisteminin İngiliz hayır kurumlarının (trusts) kaynağını oluşturduğuna dair ortaya koyduğu kanıtlar önemli ve ikna edicidir. Gaudiosi'nin sunduğu ve çok önemli ilave bir delil teşkil edecek olan Oxford Üniversitesi, Merton Koleji[‡] 1264 (tarihli) vakıfnamesini burada ele almakta fayda vardır.

Oxford Üniversitesi bünyesindeki Merton Koleji'nin kurucusu Walter de Merton, on üçüncü yüzyılda yaşamış bir İngiliz din adamı ve aynı zamanda İngiltere Maliye Bakanlığı (*exchequer*) gibi yüksek bir mevkiye üç defa getirilmiş olan bir devlet adamıydı. W. de Merton'un, Orta Doğu ve özellikle Kudüs ile önemli bağlantıları bulunan (Knights Templar^{**}) şövalyelerinin İngiltere'deki karargâhı olan New Temple ile yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. İngiltere Kralı I. Edward, Kutsal Topraklar'da haçlı seferindeyken, W. de Merton, son bakanlık döneminde, "Fiilen Kral Naibi" olarak vasıflandırılacak derecede fevkalade güç sahibiydi. Elbette, W. de Merton'un bu denli yetkili bir kişi olması özellikle haçlı seferleri sırasında, Orta Doğu ile İngiltere arasındaki ilişkilere dâhil olmasına sebep olmuştur.

De Merton'un kurduğu kolej, "kolejler tarihinde bir dönüm noktası" statüsünü kazanıncaya kadar birçok aşamadan geçmiştir (Makdisi, 1984). Yeğenlerinin üniversite eğitimlerini nasıl sağlayacağını düşünen Merton 1262'de üniversite öğrencilerini desteklemek amacıyla bazı mülklerin bağışlanma ruhsatını almıştır. İki yıl sonra, 1264 Merton Koleji kuruluş senedi son hâli ile tescil edilmiştir.

[‡] Ç.N.: Oxford Üniversitesi çeşitli bölümlerin bulunduğu yarı bağımsız kolej(college)lerden oluşmaktadır.

^{**} Ç.N.: Templar; Haçlılar tarafından Kudüs'te 1128 civarında kurulan ve 1312'de kapatılan dinî askerî tarikat ve bunun üyesi. Knights Templar çoğunlukla Masonik tarikat ve üyesi anlamına gelmektedir.

Senedin ilk cümlelerinde Merton'un yaptığı bağışın hayır amaçlı olduğu ve mülklerin de bu amacı desteklemek için tahsis edildiği ifade edilmektedir. İyi bilindiği gibi, bu usul, bütün İslam vakıfları için olmazsa olmaz kuraldır. Hayır kurumunun ilk şartı kurucunun ailesine mensup her üyenin kuruma yapacağı hizmet karşılığında kurum tarafından desteklenmesi gerektiğidir. Bu da İslam Hukuku'nun kabul ettiği şartlardan biridir. Merton'un kurduğu hayır kurumunun kuruluş amacının bir kolej meydana getirmek olduğu göz önüne alınırsa, bu, İslam'da *vakf-ı hayri*'nin muadili olur. Üstelik bazı aile fertlerinin vakıftan yararlanacak kişiler olarak tayin edilmesi Hz. Peygamber'in sünnetine de uymaktadır.

Gaudiosi, vârislerin mütevellinin hesaplarını incelemek üzere bir denetçi tayin etmesine izin veren maddelerden ve tasarruf tedbirlerinden çıkardığı birçok başka delil de sunmakta ve şu gözlemi yapmaktadır:

“Merton Koleji'nin yapısı bir İslam vakfının kurulması için zorunlu birçok koşulu yerine getirmiştir ve İslam Vakıf Hukuku'nun hiçbir şartına da aykırı değildir.”

Vardığı sonuç çarpıcıdır:

“Merton Koleji belgeleri Latince değil de Arapça yazılmış olsaydı, metin şüphesiz bir (vakfa ait) vakıfname sanılabılırdi.”

Yukarıda söylenenlerin ışığında, İngiliz hayır kurumlarının kaynağının İslam vakıf sistemine neredeyse kesin olarak bağlanabileceği sonucuna varıyoruz. Ayrıca on üçüncü yüzyılın ortasında Oxford Üniversitesi'nin iki kolejinin daha hayır kurumu olarak kurulmuş olması oldukça anlamlıdır (Arjomand, 1998: 115).

Şayet İngiltere gibi uzak bir ülke İslam vakıflarından bu denli etkilendiyse, İslam dünyasına çok daha yakın olan Hristiyan Akdeniz'in de etkilenmiş olması beklenir. Gilbert'in ortaya koyduğuna göre, Kudüs'te gördüğü vakıf medreselerinden çok etkilenen Londralı John (John of London) adlı birinin Paris'te 1180'de Colléges des Dix-Huit'i kurmuş olması da bu tahmini destekler niteliktedir (Arjomand, 1998: 114-115). Roma'da Kastilya Krallığı tarafından İspanyol hacıların yararına kurulan *Santiago De Los Espanoles* adlı hayır kurumunun İslam vakfı ile aynı örgütsel yapıya sahip olması da bir başka delil teşkil eder. Bu iki kurum arasında tek bir önemli fark bulunmaktadır: İspanyol hayır kurumu düzenli biçimde, yıllık kârı ile faiz getirisi olan *lugares de monte* denilen devlet tahvili satın alırken, İslam vakfı genellikle kârını sermayesini büyütme üzere yatırıma yöneltirdi

(Gozalo, 1998). Bu farkın, İslam dünyasındaki sıkı faiz yasağından kaynaklandığı muhakkaktır.

Bu denli ortak kökene sahip olmaları nedeniyle doğal olarak iki kurum da temel yapıları itibarıyla benzerdir. Sekiz yüzyıl kadar sonra, günümüzde, gündelik hayatta hâlâ izleri bulunan bu benzerlikten belli özel koşullarda Müslüman azınlıklar etkin bir şekilde yararlanmaktadırlar. Bu durum çoğunluğun Hristiyan olduğu ve vakıf yasasının bulunmadığı kültürlerde yaşayan Müslümanlar için geçerlidir. Müslümanların hayır kurumları kanunu (trust law) altında kendi vakıflarını kurdukları Güney Afrika'yı ele alalım. Güney Afrika'nın her yanında inşa edilmiş olan yüzlerce cami ve medrese, İslam vakıf yasasına en yakın olan Hayır Kurumları Kanunu'na göre yönetilmektedir. AMAL'ın (*Association of Accountants and Lawyers for Islamic Law*) (İslam Hukuku Muhasebecileri ve Avukatları Birliği) Güney Afrika Hayır Kurumları ile İslam vakıfları arasında tespit ettiği benzerlikler ve farklılıklar aşağıda verilmiştir:¹²

Vakıf	Hayır Kurumu (trust)
Genelde yardım amaçlı ve dinî gaye güden	Gaye din dışı olabilir
Kurucu kendi vakfının vasisi olabilir (sadece Hanefi fikhında)	Kurucu kendi hayır kurumunun vasisi olabilir
Nihai amaç insanlığa yararlı olmaktır	Her türlü yasal amaç olabilir
Mülk Allah'ındır	Mülk müteveliye (trustee) bırakılmıştır
Müteveli sadece yöneticidir	Müteveli (Trustee) daha geniş yetkilere sahiptir
Daimîdir, hiçbir durumda ortadan kaldırılamaz	Daimî olması gerekmez. Vakıf idaresinin kararı doğrultusunda ortadan kaldırılabilir
Feshedilemez	Feshedilebilir
Vakfın kuruluş sermayesi (<i>corpus</i>) sabittir	Vakfın kuruluş sermayesi (<i>corpus</i>) sabittir
Kullanım hakkı insanlığın yararı içindir	Kullanım hakkı vakıfnamede belirtilen amaç içindir

¹² *Proceedings of the Seminar on Management and Development of Awqaf Properties*, (Vakıf Mülklerinin Yönetimi ve İmarı Semineri Bildirileri) 4-16 Ağustos 1984 (Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 1987) (Cidde: İslami Araştırma ve Eğitim Enstitüsü), s.112.

AMAL'ın yaptığı mukayese bize Batı'da hayır kurumunun İslam vakfından daha esnek bir yapıya doğru gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ancak bu tespit ihtiyatla karşılanmalıdır, zira kanaatimizce İslam vakfı da aynı istikamette gelişmiştir ve dolayısıyla AMAL'ın ortaya koyduğu farklılıklar abartılıdır. Bunu destekleyecek kanıtlar aşağıda sunulmuştur.